

מדינה בדרך: האם הייתה אופציה חליפית?

דימיטרי שומסקי. האם הציונות ביקשה להקים מדינת לאום? הדמיון המדיני הציוני מפינסקר עד בן-גוריון (1882-1948).
מאגנס, 2024, 291 עמודים.

דימיטרי שומסקי הוא חוקר שעיקר עניינו ביהדות מזרח אירופה ומרכזה בשמונים השנים שקדמו לשואה. תובנות שעלו ממחקריו בנושאים אלה הוא מיישם בהתפתחות התנועה הציונית ובתפיסות הרעיוניות שצמחו בה, ומציג אותן בספרו הנוכחי. במוקד ספרו עומד מה שהוא מכנה "הדמיון המדיני" המתקדם והמרכזי באותה תקופה: פתרון בעיית האימפריות הגדולות באירופה – האוסטרו-הונגרית, הצארית, והעות'מאנית – על-ידי מתן אוטונומיה ללאומים שבתוכן. רעיון האוטונומיה תוך שמירת המסגרת של האימפריות הגדולות הועדף על פני הקמת מדינות לאום כי האימפריות הגדולות, ובייחוד זו האוסטרו-הונגרית, גם אם יחולקו למדינות לאום, לא תיפתר בעיית המיעוטים שבתוכן. זו יכולה להיפתר על-ידי מתן אוטונומיה פרסונלית, במקביל להענקת זכויות לאום לגושים הלאומיים הגדולים. קארל רנר ואוטו באואר, לימים ראשי המפלגה הסוציאל-דמוקרטית באוסטריה, הם שגיבשו גישה זו. גישתם אומצה בידי כמה ממנהיגי התנועה הציונית בגולה, אם לא למעשה, לפחות בתיאוריה.

הספר מבקש לערער את התפיסה שלפיה התנועה הציונית ביקשה להקים מדינת לאום בארץ ישראל, ככל שמדובר בתקופה שקדמה לדו"ח ועדת פיל, שהציעה לראשונה לחלק את ארץ ישראל המערבית בין היהודים לבין הערבים. הדמיון הפוליטי הדומיננטי בתקופה שבין 1882 ל-1936, היה לדבריו הענקת אמנציפציה ליהודים כלאום. בניגוד לתפיסה הצרפתית מימי המהפכה – שהתנתה את מתן שוויון הזכויות ליהודים בויתור על ייחודם הלאומי – הגרסה החדשה של שוויון הזכויות תאפשר ליהודים, כמו לבני אומות אחרות, להיות חלק מפסיפס לאומי מורכב במסגרת האימפריות הגדולות, תוך שמירה על ניהול עצמי של חייהם והכרה בהם כלאום. שומסקי טוען ששאיפות העצמאות של הפולנים, הצ'כים והסרבים לא התמקדו בהשגת ריבונות מוחלטת, אלא בזכות לשמר את תרבותם ולנהל את חייהם במסגרת אוטונומית בתוך אימפריה גדולה, שתשמור על ביטחונם וגם תאפשר להם ליהנות מהיתרונות התרבותיים של האימפריות. לאומיות כזו, שחתרה לשמר ייחודיות תרבותית ופיתוח כלכלי תחת כנפי המסגרות האימפריאליות, הייתה לדעתנו נוכחת באידיאולוגיה הציונית, אלא שמרבית חוקרי ההיסטוריה הציונית התעלמו ממנה, וראו בעיקרון של ריבונות וטריטוריה את שני המרכיבים המעצבים של הרעיון הציוני. שומסקי קורא תיגר במיוחד על ספרי, שכותרתו, "ככל עם ועם", נראית בעיניו כמטשטשת את העובדה הבסיסית שלפיה לא כל עם ועם שאף לריבונות מלאה, והרעיון הציוני המקורי גם הוא לא בהכרח הוביל להקמת מדינת היהודים העצמאית. האמת היא שכותרתו של הספר נגזרה מהכרזת העצמאות, ונועדה להדגיש שליהודים זכות למדינה משלהם, כפי שיש לרוב העמים, ולהבליט את חוסר הייחוד של תביעתם למדינה. הכרזת העצמאות הצהירה על היותנו עם אחד במשפחה גדולה של לאומים, לא טובים יותר ולא גרועים מהם.

הספר של שומסקי מציג כמה הוגים ציוניים: יהודה לייב פינסקר, תיאודור הרצל, אחד העם, ולדימיר ז'בוטינסקי, דוד בן-גוריון. אצל כל אחד מהם מגלה שומסקי נכונות שמדינת היהודים תהיה חלק ממדינת לאומים ולא דווקא מדינה עצמאית. הפרקים החדשניים בספר הם אלה שדנים בפינסקר ובז'בוטינסקי. בפרקים אלה חושף המחבר חומרים ברוסית שלא היו ידועים לחוקרים קודמים. לדעתי, הפרק על ז'בוטינסקי הוא היפה ביותר בספר, כי בו מציג שומסקי את הדואליזם הנפשי של ז'בוטינסקי: מצד אחד, בן נאמן ללאומיות היהודית, אחד מהוגי תוכנית הלסינגפורס, תוכנית הפעולה של הציונים ברוסיה, שהתמקדה בהשגת שוויון זכויות ליהודים כפרטים וכלאום ברוסיה, בד בבד עם הפעולה למען ארץ ישראל. תוכנית הלסינגפורס היא אולי הפעולה המשכנעת ביותר בספר לשאיפה לקיים עמיות יהודית במסגרת האימפריה הצארית. היא נוצרה בתקופת

המהפכה הרוסית הראשונה, כשהתקוות לשוויון זכויות המריאו שחקים, רק כדי להתרסק תוך שנה, עם השתלטות הריאקציה ברוסיה. מן הצד האחר, ז'בוטינסקי היה פטריוט של עירו אודסה, שאותה אהב יותר מכל עיר בעולם. שפתו הראשונה הייתה רוסית, והוא כתב את מאמריו ואת ספריו ברוסית, תרגם את "בעיר ההרְגה" של ביאליק לרוסית, ותרומתו לתרבות הרוסית הייתה ניכרת. לצד שאיפתו להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל, לפחות מאז הצהרת בלפור, הוא נשאר רוסי בשפתו ובתרבותו, ובעקבות המהפכה הבולשביקית היה לגולה בפריז, כמו רוסים רבים באותם ימים.

הפרק החלש בספר, לטעמי, הוא הפרק על אחד העם, אולי משום שקשה למצוא אצלו השקפה פוליטית נהירה. הוא גם אינו מתקשר לתזה המרכזית של שומסקי. אכן, אחד העם לא דגל במדינה יהודית. אבל כדברי שומסקי, הוא רצה רוב יהודי בארץ ישראל, ונושא זה מתקשר למדינה יהודית. מרכז רוחני אינו זקוק לרוב אתני יהודי.

שני ההוגים ששומסקי מתאמץ מאוד להוכיח שלא התכוונו למדינה יהודית עצמאית אלא למחוז אוטונומי במסגרת האימפריה העות'מאנית הם הרצל ובן-גוריון. **במדינת היהודים** מדבר הרצל על מדינת היהודים העצמאית, ואילו **באלטנוילנד** הוא משרטט את המציאות הארצישראלית כאחד המחוזות במסגרת האימפריה העות'מאנית. האם הוא עושה זאת משום ששינה את השקפתו והיה מוכן להסתפק בפחות מסוברניות יהודית? או שמא משום שאם הוא מבקש מהשולטן לאפשר ליהודים להקים ישות משלהם בארץ ישראל עליו להפגין נאמנות כלפיו ולהצהיר שאין לו כוונות מדיניות? אני נוטה להאמין באפשרות השנייה. זאת ועוד: בזמן שהיהודים היו בקושי עשרה אחוזים מהאוכלוסייה בארץ ישראל, לא היה טעם לדבר על מדינה עצמאית. לאחר הקונגרס הציוני הראשון כתב הרצל ביומנו שבבאזל הוא ייסד את מדינת היהודים. לדעתי דברים אלה נשארו בתוקפם כל חייו, עם גמישות פוליטית בהתאם לדרישת הנסיבות.

הנושא של האימפריה העות'מאנית ממלא תפקיד חשוב בהגות הציונית, הן בניתוח של שומסקי את הרצל, הן בניתוחו את בן-גוריון. בן-גוריון עלה לארץ ב-1906, והוא בן 20. צעיר לא ידוע, שמאמריו **בהאחדות** – העיתון של פועלי ציון, המפלגה המרקסיסטית שאליה הצטרף – לא הותירו רושם רב. מפלגת פועלי ציון הייתה בעלת אוריינטציה פוליטית, יותר מגופים ציוניים אחרים שהיו פעילים בארץ באותה תקופה. לכן לא ייפלא, שכאשר פרצה מהפכת הטורקים הצעירים (שנתיים אחרי הגעתו לארץ) טיפחו הוא ובן-צבי פנטזיה של פעילות פוליטית באימפריה העות'מאנית: יש יהודים ספרדים ברחבי האימפריה שיכולים לסייע להגיע להשפעה בפרלמנט החדש שעומד לקום על-ידי הטורקים הצעירים. בטורקיה

הייתה נהוגה ה"מילאת", אוטונומיה דתית שניתנה ליהודים ולנוצרים, שבראשה עמדה תמיד אישיות דתית. בן-גוריון ובן-צבי האמינו שהמילאת יכולה לשמש בסיס לאוטונומיה יהודית. לכן נסעו ללמוד משפטים בקושטא, והאמינו שנאמנות לאימפריה העות'מנית, שהמעצמות הגדולות האירופיות נגסו ממנה חלקים, תביא לכך שאפשר יהיה ליישם כביכול את תוכנית הלסינגפורס באימפריה העות'מנית. דא עקא, הטורקים הצעירים הפכו במהרה לעריצים, וטורקיה הצטרפה למלחמת העולם הראשונה לצידן של גרמניה ואוסטריה. למרות תעמולה שניהלו בן-גוריון ובן-צבי בזכות ההתעת'מנות, כלומר קבלת האזרחות הטורקית, הטורקים מיהרו לגרש אותם מארץ ישראל.

מהפכת הטורקים הצעירים הביאה לאידיאליזציה של הטורקים על-ידי הוגים ופעילים ציוניים. נדמה היה שהגיעה עת הזמיר בארץ ישראל. אבל הטורקים היו רחוקים מאהדה ליהודים או לציונות. מאז 1882 הם התנגדו לבואם של יהודים לארץ, אסרו את כניסתם, הקשו על ההתיישבות היהודית, ובתקופת המלחמה היה חשש שגורלו של היישוב היהודי בארץ יהיה כגורל הארמנים. באוסטרו-הונגריה היה בסיס להקמת ישות יהודית אוטונומית, ואין זה מקרה שהתיאוריות אשר למדינות אוטונומיות בתוך האימפריה צמחו במסגרת זו. אך רוסיה הצארית והאימפריה העות'מנית לא היו קרקע הולמת להתפתחות מדינות כאלה. החלום של בן-גוריון לפעילות פוליטית במסגרת האימפריה העות'מנית שיקף את חוסר הבשלות שלו כעלם צעיר וחסר ניסיון בשדה הבינ-לאומי.

שומסקי מסתמך בדבריו בעיקר על נאומים ומאמרים שהתפרסמו, והדבר קביל לגבי התקופה שקדמה להצהרת בלפור. אך כאשר אנו מתייחסים לתקופת המנדט, אז כבר הייתה הפעילות המדינית הציונית מעוגנת בבסיס ריאלי, נכון היה להיעזר גם במסמכים כגון מכתבים או דיונים חסויים. וכשקוראים אותם, יש לזכור תמיד את הרקע להם. אי אפשר להתייחס ליחסו של בן-גוריון לרעיון המדינה היהודית מבלי להתייחס לבעיה הערבית וכמעט לא להזכיר את הבריטים. כשבן-גוריון וברל כנלסון מאמצים את רעיון הפארטי (כנגד הרעיון הפדרטיבי של בן-גוריון) בראשית שנות ה-30, הבעיה שעמדה לנגד עיניהם הייתה התביעה הערבית להקמת בית נבחרים שמשקף את הרכב האוכלוסייה, כלומר שתהיה בו דומיננטיות של הרוב הערבי, תביעה שהבריטים נטו לקבל. המקסימום שהציונים היו מוכנים להסכים לו היה פארטי, כלומר שוויון בייצוג, אף שהיהודים עדיין היו לא יותר מעשרים אחוזים מן האוכלוסייה. כל הפרובלמטיקה שנוצרה לאחר מאורעות תרפ"ט לא נזכרת בספר, ולכן גם הצגת הפארטיט כקבלת רעיון התת-מדינות האוטונומיות וכוותור על מדינת היהודים, כפי ששומסקי מתאר את עמדתו של בן-גוריון, חסרת שחר.

עניין זה מחזיר אותנו לשאלת הרוב היהודי. בן-גוריון וחבריו היו מוכנים לכל מיני פשרות עם הערבים, אך מעולם לא היו מוכנים לוותר על רוב יהודי בעתיד או להשלים עם הענקת הכרה לרוב הערבי בהווה. כשהבריטים הגיעו למסקנה שאין דרך לחיים משותפים של שתי הקהילות בארץ ישראל, הם העלו את תוכנית החלוקה. מרגע שתוכנית זו עלתה היה ברור שאין נסיגה אחורה, וכי ריבונות עם טריטוריה היא המרכיב הבסיסי שעליו תיבנה מדינת היהודים.

שומסקי מעלה רעיון מעניין, כאילו היה הסכם לא כתוב בין אומות העולם לבין היהודים: אומות העולם ישמרו על הקהילות היהודיות שִׁדְרוֹת בתוכן, ואילו היהודים בארץ ישראל לא יפגעו בערבים בארץ. השואה הבהירה שאומות העולם לא קיימו את הצד שלהן בהסכם, ולכן היו היהודים בארץ ישראל משוחררים משמירת זכויות ערביי ארץ ישראל. הרעיון יפה, אך איני סבורה שמישהו חשב במושגים כאלה.

הספר מציג אפשרות שלא התממשה – מדינות לאומיות במסגרת אימפריות רב-לאומיות. שתי מלחמות עולם טאטאו את האפשרות הזו מן ההיסטוריה תוך שפיכות דמים נוראה וטרנספרים רבים. מדינת הלאום נשארה צורת הארגון המועדפת על אומות ואנשים, ועד היום היא מסוגלת לגייס את ההתלהבות, האהבה והאיבה של המונים. אך כאמור, הרעיון עצמו יפה, ואולי – אם כי שלא במוצהר – אף ממומש, שכן ייתכן שיש רגליים לטענה שעל רקע אירועי העת האחרונה, ישראל, בפועל, אינה מדינה עצמאית לחלוטין, אלא המדינה ה-51 של ארצות הברית.

אניטה שפירא, פרופ' אמריטה, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב.

דוא"ל: ashapira@tauex.tau.ac.il